

A perifériás fejlődés anatómiájához – Brazília

Az 1960-as és 70-es évek fordulója után kibontakozott a kapitalizmus egy új szakasza, amelyet leggyakrabban globalizációnak, pontosabb kifejezést keresve pedig hol transznacionális monopolkapitalizmusnak (Rozsnyai 2002; Farkas 2002), hol újkapitalizmusnak (Szalai 2006) neveznek, de amelynek kétségtelenül sajátossága a transznacionális vállalatok dominanciája, az ezen felépülő „nemzetközi gazdasági-pénzügyi szuperstruktúra” (Szalai 2003; Szigeti 2005) és az ennek megfelelő neoliberais gazdaságpolitika az azt kiszolgáló neokonzervativizmussal együtt.

Ez az új világtrend azonban egyszersmind megváltoztatta a tőkeértékesülés ciklusainak lezajlását is. A centrum tőkéje a transznacionális vállalati hálózatok és a szabad tőkeallokáció jóvoltából immár *közvetlenül és folyamatosan* bekapcsolta e ciklusokba a periféria országait. E változás következményei különösen jól kirajzolódnak Latin-Amerika országainak gazdaságtörténetén, amelyek közül Brazíliát fogjuk röviden bemutatni. Előbb azonban szükséges egy kis elméleti kitérőt tennünk, hogy válaszoljunk a globalizációra jellemző tőkemegtérülési ciklusok sajátosságát.

1. A tőkemegtérülési ciklus globalizációja

1. 1. A tőkemegtérülési ciklus általában

A profitért folyó verseny alfája az egységnyi termékköltség folytonos leszorításának parancsa. Ez hajtja előre az innovációt, a technológia fejlesztését. Az egységnyi költség a termelékenyebb technológia alkalmazásával csökkenthető.

Alapesetben a tőkemegtérülési ciklus a következőképpen zajlik. Egy körforgásról van szó, amelyben a szándék az eredményben mindig a maga ellenkezőjébe fordul. Mindegy, hogy ezt a körforgást melyik pontján kezdjük bemutatni.¹

Legyen a kiindulópont a jó konjunktúra, amelyben egy adott általános termelékenységi szinten (egy uralkodó „technológiai paradigmán”) a termelés folyamatos bővítése zajlik. Vállalatok születnek, nő a foglalkoztatás, emelkednek a bérek, nő a kereslet, a vállalatok árbevétele, profitjuk

tömege is. Emelkednek az árak, gyorsul az infláció. Egy ilyen helyzetben jó alkalom kínálkozik piaci előny szerzésére.

Valahol egy vállalat új, termelékenyebb technológiát vezet be, „innovál”. A nagyobb termelékenységgű technológia lehetővé teszi számára, hogy termékeit kevesebb élőmunkával, azaz kevesebb dolgozó alkalmazásával, aránylag kisebb bérköltséggel állítsa elő, miközben a piaci árak az ekkor még általános, régebbi, kevésbé termelékeny technológia magasabb költségeihez igazodnak. Ezáltal az átlagos piaci szinthez képest emeli profitrátáját (befektetett tőkéje jutó nyereségét), azaz extraprofitot realizál. Mivel az alacsonyabb egységköltség lehetővé teszi számára az árversenyt, vállalatunk képes arra is, hogy más termelőket kiszorítson a piacról. Így nemcsak profitrátája emelkedik a többiekhez képest, de piaci részesedésének növekedésével profitjának tömege is nő. Nagyobb foglalkoztatásigényű termelést szorít ki kisebb foglalkoztatásigényű termeléssel. Nagyobb bérköltségű termelést cserél fel kisebb bérköltségűvel. Ezáltal csökkenti az összes piaci keresletet, ám még csak elenyésző mértékben, ráadásul úgy, hogy versenyelőnye miatt vállalatunk értékesítési lehetőségei még javulnak is!

Mivel azonban a verseny szorításában más tőkék is innoválnak – alkalmazzák a modernebb technológiát – hólabdaszerűen beindul egy innovációs folyamat. Az általános jó konjunktúra mind több tőkét kényszerít az innovációs-megújító táncba. E periódust a tőkeumterülési ciklus intenzív szakaszának nevezzük.

A régi tőkék folyamatosan elértéktelenednek, miközben terjed az újabb – termelékenyebb – technológia, amelynek élőmunka-igénye, egységnyi bérköltsége kisebb. Ez elbocsátásokkal, illetve a korábbiakhoz képest kisebb foglalkoztatásnövekedéssel jár. A munkaerőigény csökkenése (a munkanélküliség növekedése) leszorítja a béreket (azok abszolút vagy „csak” a befektetett tőke egységére jutó szintjét). A folyamatban lassan elapad a piaci kereslet, a korábbi technológiával előállított termékek értékesítése egyre kisebb profitot hoz, majd – az áraknak a régi technológián alapuló tőkék költségei alá süllyedésével – lehetetlenné válik. A konjunktúra fordulóponthoz érkezik. A régi technológiával dolgozó tőkék termelése befulladás, elbocsátások következnek, ami elapasztja a keresletet, leszorítja az árakat és a béreket, és ezzel további tőkéket dönt be. Kirobban a válság, a schumpeteri „teremtő rombolás”. A csökkenő árak elolvasztják a kezdetben innováló tőkék extraprofitját, és eredményül ott hagyják nekik a magasabb gépesítettségéből (magasabb szerves összetételből?) adódó alacsonyabb, a korábbi technológiához tartozónál kisebb profitrátát. A kezdeti törekvés a profitráta megemelésére a végkifejletben a profitráta csökkenését eredményezi. (Ezt a fajta összefüggést nevezi Hegel „az ész cselének”).

A versenyképtelen tőkék korábbi profitjukat nem tudják ismét profitot eredményező termelésbe forgatni: tőkefelesleg keletkezik, amely pusztulásra ítéltetett. Csakhogy e tőkefelesleg pénz formájában a bankokban

hever, ahonnan olcsó hitel formájában visszaáramlik a piacra, megnöveli a keresletet, időlegesen ismét nyereségesse teszi a beruházásokat, és ezzel elnyújtja az életképtelen tőkéek agóniáját. Bár a reális kereslet, a bérek, alacsonyok, a hitelből táplált „pseudo”-keresletre újabb beruházások épülnek. Az új értéken belüli béraránycsökkenés kereslethiányt és így válságot okozó hatása egy időre eltűnik a reménybeli (ám soha nem realizálódó) jövőbeli keresetektől előrehozott vásárlások szőnyege alatt. Az áremelkedés üteme ismét felgyorsul. A piaci ösztönösségre épülő rendszerben mindenki elégedett, a kormányok is, akik a termelés korábbi lassulását érzékelve maguk is ösztönzik a hitelezést. Holott ilyenkor zajlik a válságfelhalmozás: a régi, elavult struktúrák életben tartása, sőt bővítése, és a termelés alapjainak általános megújítását jelentő struktúraváltás késleltetése.

Azonban a hitelre épülő piacok is telítődnek egyszer, az eladatlan árukészletek felduzzadnak. A válságot okozó tökefelesleg árufelesleg és hitelválság formájában tör a felszínre. A hitelezéssel a tökeveszteség, a töke pusztulásra ítélt részének terhe átkerül a bérből, fizetésből, segélyből, nyugdíjból élők, illetve egyéb adósok (gyengébb vállalatok), majd a válságkezelő állam (s onnan vissza az előbbieik) oldalára.

A válságban végül is megsemmisülnek a versenyképtelen tőkéek, az elbukó vállalatokat értékük alatt felvásárolják az erősebb tőkéek, megmentve használható részeit (pl. épület, infrastruktúra, nem elkopott tökeelemek), a munkanélküliség megugrik, a bérek zuhanórepülése és az adósságtérhek miatt csökkenő kereslet lenyomja az új technológiák árát is. A tökefőlösleg a válságban egy idő után felszívódik, a nyomott árakon ismét lehet és érdemes új beruházásokba kezdeni: a termelőeszközök olcsóak, a bérek alacsonyok, a szakszervezetek gyengék, a munkanélküliség miatt a foglalkoztatottak intenzívebb munkára sarkallhatók, ami tovább csökkenti az egységnyi munka árát. A profitkilátások tehát jók. Megindulnak a beruházások, beindul az új technológia extenzív kiterjesztése: nő a foglalkoztatás, a kereslet, egyre több töke képes bekapcsolódni a konjunktúrába. Fellendül az extenzív szakasz, és vele a bér- és árnövekedés. Visszaérkeztünk kiindulópontunkhoz...

1. 2. A tőkemegtérülési ciklus módosulása a globalizációban

Az 1970-es évekkel beköszöntött „globalizációban”, a tőkeáramlásnak kedvező neoliberális gazdaságpolitika elterjedésével a ciklusnak ez a fent ismertetett lefolyása módosult. A tőke kivitel nemzetközi hierarchiát tápláló jellegét régén megfigyelték (Akamatsu 1962; Kojima 2000), a centrum-periféria viszonyok ehhez és az áruforgalomhoz tartozó értékáramlási folyamatait pedig több-kevesebb vonatkozásában már sokan bemutatták,³ de a globális tőkeértékesülési ciklus összefoglaló kifejtésének érdeme Rozsnyai Erviné (Rozsnyai 2002).

A módosulás lényege, hogy a ciklus intenzív és extenzív szakasza térben szétválak, időben viszont összecsúszik. A centrumban folyamatos az intenzív szakasz (a technológiai vezető szerep), amely azonban a transznacionális vállalatok hálózatán keresztül és a fejlettségi különbségekből sarjadó piaci lehetőségek révén már a fellendülés kezdetén a periférián kibontakozó extenzív szakasszal párosul. A centrumban felgyorsul az innováció, innováció innovációt követ, a bér- és áremelkedés, így az infláció is mérsékelt, miközben a második és harmadik vonalú technológiákat az alacsonyabb bérű országokban eszközölt tőkebefektetések révén folytonosan új életre keltik. Ami már elavult és kevés profitot hoz a centrumban, az magasabb profitrátaival állítható elő a perifériákon, és az így nyert extraprofitból újabb innovációra nyílik lehetőség a centrumban. A periférián az extenzív szakasz versenyképességet morzsoló hatásai, nevezetesen a foglalkoztatásbővítés, a bér- és áremelkedés, az inflációs nyomás folyamatos, míg a centrumban a technológiai fejlesztésről és a termelékenységnél lassabban emelkedő bérekről mondható el ugyanez.

Mindez kielezi a monopolisztikus versenyt a centrumban, és ugyanakkor fellendíti a növekedést a perifériákon. Csakhogy ez a folyamat egyszersmind meg is rögzíti a perifériák viszonylagos fejletlenségét, *spontán piaci áthárítási mechanizmusokon* keresztül odatranszportálja a ciklikus fejlődés terheit.

Fontos azonban megjegyezni, hogy a tőkemegtérülési ciklus globalizációja nem azonos a szorosan vett működőtőke-kivitel mértékével. Egy piaci logikáról van szó, amelyet a működőtőke-kivitel katalizál, de megvalósulását már tágabb, indukált piaci folyamatok végzik. A periféria azért a mindenkori második és harmadik vonalú technológiákra épülve fejlődik, mert az innovációs kapacitások a centrumban koncentrálnak, és a kevésbé fejlett technológiák a periféria adottságaival kellő profitot képesek biztosítani akár a külföldi, akár a hazai tőkék számára. A legfejlettebb technológiák ráadásul vásárlással sem szerezhetők meg, hiszen a mindenkori „csúcsműveletet” a tőkék sosem adják ki a kezükből. Továbbá önmagában kismértékű tőke kivitel is meghatározó lehet az adott gazdaság struktúrájára nézve az általa a beruházás helyén indukált anyag-, alkatrész- munkaerő-, szolgáltatás- stb. kereslet technológiai-strukturális jellege révén.

1. 3. A globális tőkemegtérülési ciklus következményei a periférián

A ciklus két szakaszának egyidejű, de térben szétváló lezajlása megmutatkozik a fejlődő országokban időre visszatérő és egymásba fonódó külső- és belső egyensúlytalansági helyzetekben, gazdaságpolitikai csapdákban és ördögi körökben, amelyek mind a globális kapitalizmus viszonyai közti felzárkózás már-már lehetetlenséggel felérő nehézségét tükrözik.

Bárhonnan indulunk el, a folyamatok mindig önmagukba fordulnak vissza.

Általában: a centrumországokból érkező tőkék az alacsonyabb bér-költségeken a második és harmadik vonalú technológiákat terjesztik ki, az ebből származó extraprofitból részben bővítik a termelést, részben hazautalás után a centrumban finanszírozzák az innovációt, amelyet ráadásul ösztönöz a perifériáról a centrumba visszaexportált alacsony árú termékek versenye. Ugyanakkor a periférián a növekvő bérek növelik a keresletet, de ezzel felhajtják az inflációt és rontják a piaci versenyképességet, különösen azért, mert a centrum exportja rendszerint igen importigényes. Az importot a növekvő kereslet is ösztönzi. A világpiaci szinten elértéktelenedő tőkékre épülő belpiaci és exportlendület által táplált gazdasági növekedés hamarosan belső (költségvetési) és/vagy külső (fizetési mérleg) egyensúlytalansághoz vezet. „Kiigazításra” van szükség, a bérek és árak csökkentésére, a régi technológia kiselejtezésére, ami nem más, mint maga a válság, a centrumtőke válsága, amely azonban egyes országok hibás gazdaságpolitikájának következményeként interpretálható.

Ez az algoritmus eredményezi az egymással ellentétes gazdaságpolitikai irányzatok váltakozását.

Kezdjük azzal az esettel, hogy egy válsághelyzetben, vagy „csak” a világpiaci elmaradottság és függés csökkentése érdekében egy kormány a hazai piac fejlesztésére irányuló politikát folytat

A belföldi piac fejlesztéséhez állami szerepvállalás szükséges. A periféria állama beruházásaival és a jövedelmek újraelosztásával a termelés és a kereslet fellendítésére tör, aminek érdekében serkenti a hitelezést, vagy maga is hitelt vesz fel. Nő a foglalkoztatás és a bérek, nő a kereslet, a hazai és a centumból beáramló tőkék és áruk értékesülési lehetőségei jók. A termelőalapok fejlettsége azonban elmarad a centrumországokétól, és ezt az elmaradást a mesterségesen teremtett kereslet – amelynek révén belföldön eladhatóvá válnak a világpiacon nem versenyképes termékek és technológiák – még erősíti is. Az infláció felpörög, ami a hitelezéssel együtt táplálja az „eszközbuborékok” (pl. ingatlanpiaci boom) kialakulását. Az egységnyi munkaerőköltség a versenytársakéhoz képest nő, a centrumországok fejlettebb technológiájának köszönhetően olcsóbb import konkurencia a belföldi termelőknek, az export növekedése elmarad az importétól, a kereskedelmi mérleg romlik, a nemzeti valuta gyengül. Romlik a fizetési mérleg is, mert a belföldet pótlólagos erőforrásokkal és kereslettel ellátni igyekvő állam rendszerint eladósodik. E folyamatok egymást erősítik. Felborul a külső vagy a belső egyensúly, sőt gyakran egyszerre mindkettő: kialakul az „ikerdeficit”. A belföldön termelő tőke profitrátája csökken, beruházásai visszaesnek, a fejlesztés állami forrásai bedugulnak, a termelés lassul. Lépést kell váltani.

Ekkor kerülnek előtérbe az exportorientációs gazdaságpolitika híví. Ők a munka árának (az egységnyi munkaerőköltségnek) a csökkentésé-

re törekszenek, és a külföldi tőke becsalogatására kedvezmények nyújtásával. Ha sikerül, a GDP fellendül, az export úgyszintén. Csakhogy az exportra termelő – a hazainál termelékenyebb – szférában magasabbak és növekvőek a bérek, de kevésbé nőnek, mint a termelékenység (ez a versenyképesség megőrzésének záloga, és a multik erre ügyelnek is). Ám az exportszektor magasabb bérei átgyűrűznek a hazai, az export-szektornál – és a fejlettebb országok belföldi szektoránál is – kevésbé termelékeny belföldre termelő szektorokba is.⁴ Mindez tovább csökkenti a belföldi szektor versenyképességét, viszont a megnövekvő kereslet révén újabb impulzust ad az inflációnak, és megint csak segíti az ún. „eszközbuborékok” kialakulását. Az eredmény – csakúgy, mint az előbbi esetben – költségvetési hiány és az állam eladósodása, miközben a növekvő árak és bérek miatt a tőke profittermelési lehetőségei is romlanak, bizalma megrendül (a spekulációs tőke viszont támad). Az ekkor szükségszerű „kiigazítás” a belföldi kereslet visszafogása révén lefékezi a gazdasági növekedést. Kialakul a „megszorítási csapda”. Innen két út lehetséges: további következetes bérleszorítással és állami kiadások csökkentésével megfékezni az inflációt és kedvező tőkeemegtérülési feltételeket teremtve visszanyerni a külföldi tőke „bizalmát” – tehát újra-indítani az exportorientáció ördögi körét –; vagy irányt venni a korábban ismertetett belföldi termelésre és keresletre épülő állami fejlesztési politika felé. Bármelyiket választják is, csak újabb circulus vitiosus indítanak el, aminek végső oka, hogy a perifériás országnak a nemzetközi munkamegosztásban elfoglalt helyéből következően alulfejlettek a termelőalapjai: ezek az országok beleragadnak a tőkeemegtérülési ciklus extenzív szakaszába.

De mi van, ha az állam, a technológiai bázis megújítására, azaz a termelékenység növelésére veszi az irányt? Ez azt jelentené, hogy a tőkeemegtérülési ciklus intenzív szakasza indul be, ugyanolyan következményekkel, mint amit az 1.1. alfejezetben leírtunk. A piacvezető intenzív szakasz beindulása a perifériákon azonban nem kevésbé lehetetlen, mint átmászniuk a tű fokán, hiszen az intenzív fejlődés beindításához még a legfejlettebb országoknak is külső forrásbevonásra van szükségük. Éppen erre szolgálnak a perifériák, az extenzív szakasz odatranszportálása és egyéb, a történelemből jól ismert eszközök (háborúk, rablások, eladósítás stb.).

A globális kapitalizmus perifériáin tehát a versenyképességi hátrány és az örökös egyensúlyi zavar bekódolt.

Persze az egyensúlytalanság, azaz az időről időre visszatérő válságok a centrumban is jelen vannak, sőt onnan indulnak ki. Így ott is kitapintható a gazdaságpolitikai „váltógazdálkodás”, a belföldi termelés versus exportorientáció, vagy másképpen a keynesianizmus és neoliberalizmus egymásba kapcsolódó ördögi köre. Elég, ha a 2008-ban kirobbant válság utáni állami mentőcsomagokra és mentőalapokra, és a mérsékeltlen osztott, de mégiscsak felbukkanó „különadókra” és „szabályokra” gondolunk.

Mindezekre azonban – legalábbis a 2008-as válságig – a centrum tőkéje kevésbé szorult rá, mert a tőkemegújítás költségeit a globális tőkerendszerben a perifériákra exportálhatta.

A 2008-as válság súlyosságát és elhúzódását éppen az magyarázza, hogy a hatalmas méretű tőkefelhalmozás, a globális piac ellátására is képessé váló termelés, valamint az Ázsiában (mindenekelőtt Kínában) saját bázison is felpörgetett fejlődés miatt az áthárítás területei „elfogytak”, illetve „telítődtek”. Az értékesülésre váró második és harmadik vonalú tőkéket már a perifériák sem tudták felvenni, így az a pénzügyi (és spekulációs) szférán keresztül – és nem utolsósorban az eurózóna nyújtotta kedvező feltételek mellett – a centrum saját belső perifériájára zúdult.

Mindennek részletezése már egy másik tanulmány témája lenne, mi azonban most visszatérünk Latin-Amerikához. Ezen belül is a 2000-es évek egyik „sikertörténetéhez”, Brazíliához, hogy a fent elmondottakat annak példáján illusztráljuk.

2. Brazília a globális tőkeciklus hullámain

500 milliárd dolláros GDP-je alapján Brazília a világ 8. (az EU nélkül a 7.), lakosságszáma (195 millió fő) alapján a világ 5. legnagyobb országa, Latin-Amerika gazdaságának 40%-át képviseli. Bár a gazdaság világgpiaci nyitottsága a kereskedelemnek a GDP-hez mért aránya alapján viszonylag kicsi (az export és az import együtt 20-25%), a gazdaság növekedése jelentősen függ a világgpiaci (akár spekulációs) áringadozásokra különösen érzékeny ipari és mezőgazdasági nyers- és alapanyagok exportjától. A működőtőke-állomány GDP-hez mért aránya 2010–2011-ben kb. 30% volt, ami kétszer nagyobb, mint a kilencvenes években.⁵

Brazília a 2000-es években, mint az egyik nagypiacú, gyorsan fejlődő, a szegénységi arányt csökkenteni képes, exportoffenzív ország hívta fel magára a figyelmet, ami azonban mit sem változtatott perifériás helyzetén. Erről tanúskodnak az eddig vezető út vergődései és a jelen kérdőjelei is.

Az ország viharos évtizedeket tudhat maga mögött. A diktatúrák és demokratikusabb periódusok váltakozása alatt az iparosítás többkevesebb lendülettel haladt előre. Az importhelyettesítő iparosítás korszakát a hetvenes évek hitelből finanszírozott gyors (évi átlagban 8%-os) növekedése zárta, ami viszont – a korábban elmondottaknak megfelelően – elkerülhetetlenül adósságcspadába torkollott.

Erre az időszakra az a jellemző, hogy az állam költekezése, tehát a *belső egyensúlytalanság, külső egyensúlytalanságot idézett elő*. Az ezt követő IMF vezérelte stabilizáció 1984-re ugyan véget vetett a külső egyensúlytalanságnak, ám a termelési alapok fejlesztése nélkül megvalósított valutaleértékelésekkel fellendítette, majd az egekbe hajtotta az inflációt, és egyben eltüntette a költségvetés addigi primer (az adósság-

törlesztés nélkül számított) többletét. Ezzel megfosztotta a gazdaságot az egyik legfontosabb beruházási forrásától, az államtól. Braziliában ugyanis – mint a gyenge tőkeerejű gazdaságokban általában – nem működött/működik az ún. „kiszorítási hatás”, vagyis az állami termelő beruházások nem a magánberuházásoktól vették/veszik el az üzleti lehetőségeket. Sőt, az állami beruházások éppen a magánberuházásoknak is kedvező pótlólagos fejlesztést/keresletet indukáltak. Már ez a momentum is jelzi, hogy az állam termelői szerepének csökkentését javalló neoliberális gazdaságpolitika a *felzárkóztatás szempontjából* még a globalizáció korában is kontraproduktív (lásd még Ribeiro–Teixeira 2001).

Azt látjuk tehát, hogy az IMF-receptnek köszönhetően a nyolcvanas évek második felében a *külső egyensúlytalanságot belső egyensúlytalanság váltotta fel* (4-7%-os költségvetési deficit, vágtató infláció, csökkenő lakossági fogyasztás). Mindez megismétlődött később, 1994-től, amikor az IMF-féle monetarista recept a nemzeti valuta túlértékeltségével eredményezte ugyanezt a „csereügyletet”.

1986-tól a belső egyensúlytalanság elleni harc évei következtek. Öt stabilizációs programot indítottak el, amelyek közül végül az 1993 végén meghirdetett, dollarizációval járó „Reál-terv”⁶ (Plan Real – a nemzeti valuta dollárhoz kötése) tudta elérni az infláció megfékezését. Ebben segítségére volt, hogy a korábbi bérleszorító lépéseknek köszönhetően 1991-re visszaállt a hetvenes évek alacsony egységnyi munkaerőköltség-szintje, vagyis javult a versenyképesség. Ehhez járult a kedvezőbb világgazdasági környezet (az amerikai gazdaság információs technológiákon alapuló fellendülése 1992-től), így megélénkült a feldolgozóipari (elsősorban a tartós fogyasztási cikkek és a tőkejavak) termelése (Artner 1996). Megszorításokkal egyensúlyba hozták a költségvetést, 1994-től új, dollárhoz kötött valutát („új reál”) vezettek be, amelynek árfolyamát az USD-hez magasan (1:1) állapították meg. Az infláció elleni harc elsődlegessége jegyében alkalmazott szigorú monetáris politika (magas kamatok) a későbbiekben az árfolyamot még tovább nyomta felfelé (0,85 reál/USD), amit csúszó leértékeléssel igyekeztek korrigálni. A reál azonban ennek ellenére mindvégig erős maradt. Ez elősegítette a nemzetközi tartalékok felduzzadását, de egyrészt gátolta a növekedést, másrészt rontotta a külkereskedelmi egyenleget és a folyó fizetési mérleget. Így tehát a *belső egyensúly ugyan javult, ám ismét felbillent a külső egyensúly*, és alig volt érdemi gazdasági növekedés (1994 és 2002 között a GDP átlagosan 2,3%-kal nőtt, de a GDP/fő csak kevesebb, mint 0,9%-kal) (The World dataBank Online és Abreu–Werneck 2005, 3).

A perifériás országok felzárkózási kísérletei ellentmondásosságának illusztrációjaként 1994–1995-ben két gazdaságpolitikai irányzat állt szemben egymással. Az egyik a pénzügyminisztérium és a központi bank által képviselt álláspont volt, amely – a nyolcvanas évek elejétől folytatott és a világon elterjedt amerikai monetarista receptnek megfelelően – az infláció féken tartását tartotta elsődleges szempontnak,

az árfolyam stabilitását (a gazdaság „monetáris horgonya”), szigorú monetáris és költségvetési politikát, valamint a kereskedelem liberalizálását. Ez a bérek kordában tartását is kiválóan szolgáló koncepció az exportorientációs, a külföldi tőkét becsalogató politikát jelenti. A másik – a felzárkózni kívánó országok valós igényeit tükröző – irányzatot a tervezési és hírközlési minisztériumok szakemberei, valamint a Gazdasági és Szociális Fejlesztési Bank (BNDES) képviselte. Szerintük az infláció helyett a gazdasági növekedést kell legfőbb prioritássá tenni, gyengébb árfolyamra és enyhébb inflációs kontrollra, lazább monetáris és fiskális politikára van szükség, és vissza kell venni a liberalizációból (Abreu–Werneck 2005, 4). Itt tehát a belföldi piacra koncentráló keresletélénkítés politikája érhető tetten.

A két irányzat harcából olyan policy-mix jött létre, amely egyszerre tartalmazta a szigorú monetáris és (különösen a helyi kormányoknál) a laza költségvetési politikát. Fontos már itt felhívni a figyelmet arra, hogy ez kombináció 2002 után is bekövetkezett, de a formai hasonlóság mögött lényeges tartami és fajsúlybeli különbségekkel, és így más eredménnyel is. Egyrészt a monetáris szigor a 2002 után nem képezte a gazdaság-politika epicentrumát (ami azonban nem jelentette a monetáris fegyelem feladását). Másrészt a költségvetési „lazaság” a fogyasztói kereslet hatékony élénkítése (a legszegényebbek jövedelmének emelése) mellett és az állami szerepvállalásnak köszönhetően is a beruházások érdemi megemelkedését hozta magával, erősítve a termelési bázist, támogatva a(z extenzív) növekedést. Az 1994-gyel kezdődő periódusban azonban a beruházások súlyának jelentős visszaesését látjuk (a beruházás/GDP arány 1994 és 2003 között 21%-ról 16% alá esett), és így – mint már említettük – a gazdasági növekedés üteme is csökkent.

Mindez végül az árfolyamrendszer feladásához, a reál drasztikus leértékeléséhez vezetett, aminek következtében 1999-ben 1 USD több mint 2 reált ért. A külső (dollarban lévő) adósság megugrott, és így további költségvetési kiigazításra volt szükség.

A még időközben (1998 végén) az IMF-fel kötött egyezmény értelmében foganatosított kiigazítás leginkább adóemelésben manifesztálódott. A csökkenő költségvetési deficit, a javuló kereskedelmi egyenleg, a még mindig magas kamatok, valamint a nagy belső piac és a privatizációk jóvoltából beáramló tőke hatására a recesszió a vártnál kisebb volt (1998–1999-ben a gazdaság „csak” stagnált), és a GDP 2000-ben már 4,4%-kal nőtt (Abreu–Werneck 2005, 12).

2000-ben (az amerikai információtechnológiai boom utolsó évében) viszonylag jók voltak a növekedési kilátások, és az irányadó nemzetközi közvélemény joggal várhatta, hogy az akkor hatalmon lévő Cardoso-kormányt újraválasztják. Csakhogy ezután következett a 2001-es terrortámadás, az információtechnológiai boom leülése, a hasonló cipőben járó Argentína válsága, ami mind megrázta a brazil gazdaságot is. Bár a szegénység elleni harc már a Plan Real beindítása után megkezdő-

dött (pl. a minimálbéreket attól fogva évenként emelték, elindították a készpénztranszfereket a legszegényebbek felé), de annak elégtelen mértéke miatt a szociális helyzet javulása nem volt számottevő. Ezt az is mutatja, hogy a társadalom jövedelmi egyenlőtlenségét jelző Gini-index még 1998-ban is éppen annyi volt, mint 1990-ben (60,7%), s csak utána kezdett csökkenni, de még 2001-ben is 58,8%-on állt, jóval az 1960-as szint (50,4%) felett (Lopez-Calva–Rocha 2012, 8–11). Más kutatások kimutatták, hogy a jövedelemegyenlőtlenség a kilencvenes években valójában nőtt, amit a regionális különbségek növekedése mutat: az önkormányzati területek összehasonlításából kiderül, hogy a kisebb Gini-indexszel (kisebb egyenlőtlenséggel) bíró önkormányzatok száma csökkent (Baer–Galvão 2005., 7–8).⁷

Ebbe és az újabb, kilencvenes évek végi, valamint – az ekkori IMF-hitelért cserébe elvárt – 2001–2002-es neoliberális megszorításokba belefáradt tömegek (a szegény és a középrétegek egyaránt) 2002 októberében leváltották az addigi, bajaikat láthatólag orvosolni képtelen elitet, és Lula da Silva elnökké választásával a baloldali munkáspárti ellenzékét emelték kormányra. Némi intermezzo után ezt követően kezdődött meg a válságkezelés...

3. Válságkezelés

Lula elnöksége alatt a hagyományos piaci eszközöket és kapcsolatokat, a monetáris és költségvetési egyensúlyt fenntartó, de a szegénység csökkentését középpontba helyező pragmatikus gazdaságpolitikai kurzus került hatalomra, és – Lula két ciklusa után 2010-től Dilma Rouseff vezetésével – ott van mind a mai napig. Igaz, kezdetben Lula elnöksége nagy csalódást okozott az őt hatalomra segítő rétegeknek. Hivatalba lépésekor nemhogy nem változtatott elődje politikáján, de még rá is erősített. Ez alapvetően a megörökölt válsághelyzetből, a belőle fakadó IMF-hitelből, valamint a nemzetközi tőke bizalmának megroggyanásából fakadó kényszerek hatására történt.

A 2001-es világgazdasági sokkok miatt ugyanis a brazil gazdaság még Cardoso elnök alatt IMF-hitelre szorult, és 2001 szeptemberében kapott is több mint 16 milliárd dollárt. Az akkori kormány neki is látott az ehhez kapcsolt megszorításoknak. Ezt az IMF nyújtotta készenlétihitel-csomagot újították meg 2002 nyarán (lásd IMF 2002), amikor a Lula győzelmével fenyegető közelgő elnökválasztások miatt a tőkepiacok bizalma különösen megrendült, a tőkemenekülés felpörgött. Lula 2002 októberében nyert a választásokon, és hivatali ideje 2003. január 1-jétől indult. Az IMF-hitelt több részletben 2003 végéig lehetett lehívni – ha a kormány megfelel a hitelhez tartozó IMF-elvárásoknak. Nyilvánvaló, hogy a hitelek lehívását nem volt érdemes kockáztatni, és az egyensúlytalanságokat amúgy is javítani kellett.

Így Lula hivatali idejének első évében a tőkés gazdaság egyensúlyi követelményeinek megfelelően járt el. Csökkentette az adókat, cserébe csökkentette és megadóztatta a nyugdíjakat, megemelte a közművek árainak felső plafonját, meggyengítette a szakszervezeteket, ígérétével ellentétben visszalépett a földreformtól (még a Cardoso-kormányhoz képest is), megemelte az elsődleges (az adósságtörlesztés nélkül számított) költségvetési többlet célértékét, teljes függetlenséget adott a jegybanknak stb. – egy szóval az IMF-nek tetsző stabilizációs programot vezetett be. Az új munkáspárti kormányt a Goldman Sachs megdicsérte (Azul 2003), a neoliberalizmus ellenzőitől viszont éles kritikákat kapott (Petras–Veltmeyer 2003, Marques–Mendes 2007).

A gazdaságot a 2000-es évek elején még a (nettó) export hajtotta, és ezért a kedvezőtlen világpiaci folyamatok (az amerikai információtechnológiai boom leülése) már 2001 óta visszafogták a növekedést. Az exportra és a külföldi vállalatok által vezérelt gazdaságra épülő elképzelés tehát nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, sem a gazdaság dinamizmusa, sem a szegénységnek a növekedéstől várt „spontán” csökkenése tekintetében. Az agrárexport nyereségét a nagy gazdaságok fölőzték le, a külföldi tőke inkább kivitte, mint beruházta a profitot – egy szóval a régről ismert mechanizmusok dolgoztak (Burton 2010).

Ez a helyzet indokolta, és az IMF-pénzek megérkezése tette lehetővé azt a fordulatot, amely lényegében keynesiánus elemek markáns alkalmazását jelentette. Két pillére: a jövedelmek növekvő mértékű újraosztása a szegényeknek és az állam közvetlen gazdasági tevékenységének erősítése. Mindezt kiegészítette a közvetlen demokratikus formák beépítése az intézményrendszerbe, az egésznek pedig jó alapot kínált az 1994-es reformokkal megalapozott szigorú banki és közpénzügyi szabályozás fenntartása. A monetáris szigor (az inflációt féken tartani hivatott magas kamatok) által visszafogott keresletet a brazil kormányzat a jóléti kiadások növelésével pótolta.

2003-ban tehát valóban egyfajta válságkezelő folyamat kezdődött el, a Brazíliát már régóta sújtó gazdasági-társadalmi-fejlődési válság kezelésének alternatív változata. A fordulat szükségszerű volt, és a bevezető (1.) fejezetben leírtak szerint a perifériákat jellemző ciklikus fejlődés törvényszerűségeit tükrözte. A neoliberális politikai kurzussal szemben kínált – bár azt csak néhány elemében módosító – kurzus megnyitotta az utat a belföldi termelés fellendülése előtt, amit a szegénység és a társadalmi polarizáció csökkenése, a GDP viszonylag jó növekedése (2003 és 2008 között átlag évi 4%), a külföldi tőke növekvő érdeklődése⁸ és végül, ezek talaján a 2008-as világgazdasági válsággal szembeni – legalábbis kezdetben – viszonylag jó rezisztencia igazolt.

A Lula-időszak alatt azonban a fellendülést a globális gazdaság 2004 utáni felívelése, ennek köszönhetően a nyersanyagok (a Brazília által is exportált olaj, réz, vas, és mezőgazdasági termények) árának emelkedése is fűtötte (Burton 2010). Pusztán a keynesi elemek tehát nem produ-

káltak volna hasonló sikereket – amelyek ráadásul csak a korábbi brazil növekedéshez képest nevezhetőek kiugrónak, hiszen a GDP-növekedés messze elmaradt más BRIC-ek (pl. Kína) ütemétől.

A 2008-as válságra nem új politika, hanem a 2003–2004-ben elindított kurzus erősítése volt a válasz: a csökkenő exportbevételeket a belföldi keresletnek állami újraelosztás révén történő további élénkítésével – valamint új felvevőpiacok, mindenekelőtt Kína felé való orientálódással – igyekeznek pótolni. Olyan irányváltásra került tehát sor, amely a Brazíliához hasonló (fél)periferiális, így a 2008-as válság által leginkább sújtott országok számára is reménykeltő alternatívaként létezik napjaink „válságkezelése” során.

A tragikus a történetben az, hogy a felzárkózást, illetve a centrumországok konjunktúrájától való függetlenedést ez sem hozta meg, mint az néhány évvel a globális válság kirobbanása után már világosan látszik. De lássuk előbb a reménykeltő lulai kurzus lépéseit és eredményeit!

3. 1. Jövedelemelosztás

Mint a Világbank éppen Brazíliával kapcsolatban hangsúlyozza, az egyenlőtlenség befolyásolja a gazdasági fejlődést, az állami politika pedig befolyásolhatja az egyenlőtlenséget (WB 2004., xvii–xx). Ennek az összefüggésnek a gyakorlati konzekvenciái jelennek meg a 2000-es évek közepétől folytatott brazil gazdaságpolitika eredményeiben. Az Oxfam keretében készült tanulmány (Beghin 2008, 4–5) megállapítja, hogy a jövedelemegyenlőtlenség sikeres csökkentésének oka Brazíliában a gazdasági növekedés mellett az *állam újraelosztó tevékenysége*, amely ráadásul a *konzolidálódott demokrácia* körülményei között, a *civil szférával összefogva*, annak ellenőrzése alatt tevékenykedik. A készpénztranszferek a belső keresletre, a transzferek nyomában járó javuló iskolázottság a foglalkoztatásra és a teljesítményre gyakorolt jótékony hatást, melyet a Világbank vagy a WHO egyéb tanulmányai is dokumentálnak (lásd pl. Lopez-Calva–Rocha 2012 és Santos et al. 2011).

A brazil gazdaságpolitikai irányváltás az elmúlt két évtizedben egész Latin-Amerikát jellemző változás része (lásd bővebben Dömény 2007). E változás lényege egyfelől az állam és a társadalom új kapcsolata, másfelől a gazdaság vállalatirányítási módszerekkel történő, a szociális problémákat, a szegénység növekedését és a társadalmi fragmentációt növelő igazgatásának elutasítása. E neopopulistának nevezhető irányzat megkülönböztető jegye a jövedelmek „kompenzáló újraelosztása” a korábbi évtizedek strukturális átalakulásának veszteséi számára (Dömény 2007, 13). Az állami kiadások relatív mértéke tehát nem nőtt (1995 óta a GDP 20%-a körül van), szerkezete azonban eltolódott a szociális (benne az oktatási, egészségügyi) kiadások felé.⁹ A 2008-as

világgazdasági válság kirobbanása óta – és ez ismét igaz a latin-amerikai országok többségére – nem csupán fenntartották az aktív szociális és költségvetési politikát, de növelték és egyéb foglalkoztatásserkentő transzferprogramokkal egészítették ki, erőteljesen irányt véve a gyermekek iskoláztatására és egészségügyi ellátására. Mint az ENSZ szervezete, a Latin-Amerika és Karibi térség Gazdasági Bizottsága (ECLAC) megállapítja: ez az eljárás azt a felismerést tükrözi, hogy éppen a gazdasági visszaesés idején kell a szociális politikákat erősíteni, forrásait növelni (ECLAC 2011, 132).

Lula a mélyszegénység megszüntetésének programjával került az elnöki székbe. 2003-ban hirdette meg a Fome Zero („Zéró éhezés”) programot, amely különböző intézkedéseket és alprogramokat tartalmazott. Emelték a minimálbéreket és csökkentették az alapvető élelmiszerek relatív árát.¹⁰ (Brazíliában kb. 24 millió ember kap minimálbért, ami napjainkban havi 200 dollár körül van.) Jelentős készpénztranszferprogramokat indítottak el, illetve a korábbiakat kiszélesítették (szociális nyugdíj, idősök, betegek segélyei, gyermekmunka elleni program stb.), amelyek 94 millió embert érintettek. 2004-ben négy program összevonásával és a juttatások kiterjesztésével indult a Bolsa Familia program (átlagosan havi 70 reál iskoláztatáshoz, egészségügyi kontrollhoz kötött készpénzsegély a gyermekes családoknak), ami 2012 végéig 13,9 millió családhoz, kb. 52 millió emberhez (a 2,5 dollár/napi jövedelem alatt élő brazilok közel 70%-ához) jutott el. A program költségvetése 2012-ben már 12 milliárd dollár, ami 2013-ban további 395 millió dollárral nő. A szociális transzferprogramokra évről évre növekvő összegeket, 2012-ben összesen 33 milliárd dollárt költöttek, ami a 2007-esnek a kétszerese (MPBM 2012).

A társadalmi stabilitást és a fogyasztás növekedése révén a gazdaságot is segítette továbbá az államapparátus, illetve az ellenőrzés hatékonyságának növelésére hozott intézkedéssorozat (az adóbevételek növekedése, a rabszolgamunka csökkenése, nagyobb munkaerő-piaci védelem a dolgozóknak stb.), az agrárcsaládoknak nyújtott szubvencionált hitelek, illetve általában az alacsonyabb hitelkamatok.

Mindennek eredményeképpen a Gini-index évről évre csökkent, 2001 és 2011 között 58,8%-ról 50,1%-ra (Lopez-Calva–Rocha 2012, 26; és IBGE 2012). Körülbelül 30 millió embert sikerült a szegények közül a középosztályba emelni. 2004 és 2007 között a háztartások havi átlagjövedelme 287 dollárról 584 dollárra nőtt, és 2008-ban a 600-2500 dolláros havi jövedelemmel bíró háztartások aránya meghaladta az 50%-ot (TWGI s. a.). Az elmúlt évtizedben a szegénységi küszöb alatt élők arányát 35%-ról 21%-ra, a 2 dollár/fő/nap alatt élőkét felére (10%), és az abszolút szegények (1,25 dollár/fő/nap alatt élők) arányát is közel ilyen mértékben, 6%-ra sikerült csökkenteni (World dataBank Online).

Míg a korábbiakban a háztartások fogyasztásának aránya a GDP-ben folyamatosan csökkent, 2004 után a csökkenés megállt, és az arány las-

sú növekedésnek indult. Ez a trend a válság alatt és után is folytatódott, miközben az export GDP-hez mért jelentősége gyengült, a behozatal utolérte, majd 2010-től túlszárnyalta a kivitelt. A GDP mindinkább a háztartások fogyasztására támaszkodott, amelyek részesedése a 2004-es 59,3%-ról 2012 első felére 65,6%-ra emelkedett. A növekedést tehát 2004 óta növekvő mértékben a belföldi kereslet hajtja (lásd Oxford Economics 2012, TWGI s. a.).

A szociális készpénztranszferekhez szükséges többletforrásokat a növekvő GDP növekvő adóbevételei adták. A bevételek újraelosztása a korábbi évtizedekben nem a szegényeknek kedvezett: a pénz valójában oda áramlott vissza, ahonnan jött („perverz újraelosztás”). A 2004-től folytatott politika ezen változtatott. A brazil vállalatok az adófizetés előtti profitjuk 69%-ával felérő összeget fizetnek az államnak adók, járulékok formájában, míg az USA-ban ugyanez az arány csak 46,8, Magyarországon 53,3, Kanadában 29,2%.¹¹ Figyelemre méltó továbbá, hogy a jövedelem-, profit- és tőkenyereség-adók súlya a brazil állam bevételei között jelentősen (2004 és 2009 között 36%-ról 45%-ra) nőtt, ami a szegényprogramok felfutásával együtt a „perverz újraelosztás”-nak a csökkenésére utal.

3. 2. Állami fejlesztőprogramok

A brazil állam vállalatainak és a költségvetésből finanszírozott beruházási programjain keresztül is egyre mélyebben avatkozott a gazdaságba, a központi kormányzat beruházásai 2003 és 2010 között a GDP 0,4%-áról 1,3%-ára nőttek (WB 2009, 15).

2005-ben előbb egy kísérleti infrastrukturális programot (PPI), 2007-ben pedig az azóta is futó Növekedésgyorsító Programot (PAC) indították el. Ez utóbbi teljes összege 2007 és 2010 között eredetileg 504 milliárd reált (236 milliárd dollárt) tett ki, amit később, a válság idején még tovább emeltek.

Mindennek köszönhetően, bár a kedvező világgazdasági környezettől természetesen nem függetlenül, a GDP növekedése gyorsult (2007-ben meghaladta a 6%-ot), 6 millió új munkahely jött létre, a költségvetési hiány menedzselhető volt, a munkanélküliség évről évre csökkent, a külső eladósodottság GDP-hez mért aránya szintén, a folyó fizetési mérleg pedig többletet mutatott. Az export lendületesen nőtt, bár 2004 után GDP-arányos mértéke csökkent, jelölül annak, hogy a növekedés motorja fokozatosan a belpiacra terelődött át: a beruházások súlya a GDP-ben 2003 és 2008 között 15-ről 19%-ra emelkedett, a lakossági fogyasztás korábban tapasztalt GDP-arányos csökkenése megállt, majd nőni kezdett.

3. 3. Az intézményrendszer

A brazil „válságkezelés” további sikertényezője, hogy tervszerű és jól szervezett intézményrendszer segíti. Ez kulcsfontosságú tényező, hiszen az állam – mint Latin-Amerikában általában – hagyományosan túlméretezett és hatékonytalan volt. Az ebből adódó gordiuszi csomót a Lula nevével fémjelzett fordulat eredményeképpen új, a lakosságot a kormányzáshoz közelebb hozó intézményrendszer kiépítése vágta át.

Lula egyik legelső lépése a Civil Gazdasági és Szociális Tanács (CDES) létrehozása volt, amely 2002–2003 során széles körű konzultációkra támaszkodva kidolgozta a Nemzeti Fejlesztési Tervet (NDA). Ez a terv foglalta keretbe az új gazdaság- és társadalompolitika teendőit. A CDES javaslatai tükröződnek a Lula második elnöksége idején beindított két fő programban, a *Növekedésgyorsító Programban* (PAC) és az *Oktatásfejlesztési Programban* (PDE) is. Mindkét program a társadalmi egyenlőtlenség csökkentését és a marginalizált csoportok integrálását célozza.

2008-ban hozták létre az elnökség mellett működő Stratégiai Bizottságot, a SEA-t, amely a Plan 2022 nevű hosszabb távú fejlesztési tervet tette le az asztalra. A terv középpontjában a természeti és humán erőforrások jobb kihasználása, a szociális és regionális egyenlőtlenségek radikális csökkentése, a termelőalapok integrálása, demokratikusabb, közvetlenebb politizálás és egyben Brazília geopolitikai szerepének növelése áll (Osava 2010).

3. 4. A kereskedelem diverzifikálása

A 2008-as válság kezelhetősége szempontjából is fontos változások indultak be a külkereskedelemben. Az ország kitétségének csökkentése végett ugyanis megkezdték a kereskedelem földrajzi diverzifikálását, aminek következtében Európa és az USA rovására nőtt Latin-Amerika és különösen Kína szerepe az exportpiacok között.¹² Emellett megindult a kereskedelmi kapcsolatok szorosabbra fűzése Oroszországgal, Indiával, Dél-Afrikával és az Arab-öböl országaival. Jelentős lépések történtek Afrika irányába is: 2003, Lula elnökké választása óta Brazília afrikai nagykövetségeinek száma megduplázódott (2010-ig 34-re nőtt) (Reuters Africa 2010). A latin-amerikai ország Afrikába irányuló exportja 2011-ben a 2001-es szintnek közel kilencszerese, Afrika részesedése a brazil exportból 2012 közepén már meghaladja Németország és Franciaország együttes részesedését (TMSA 2012).

Ezeket az irányokat a 2008-as válság hatására még tovább erősítették.

4. A 2008-as válság közvetlen hatása és a válaszlépések

A növekedés belső alapjainak megerősödése után érte az országot a 2008-as sokk. Mivel azonban Braziliában nem alakult ki eszkbuborék, és bankszférája viszonylag független maradt a nemzetközi piacoktól, a lakosság és a vállalati szféra eladósodottsága nem nőtt kezelhetetlen mértékűre. A válság tehát kívülről érkezett a külföldi befektetők kivonulása, profitkivonás és az exportpiacok összeszűkülése formájában. A fizetési mérleg pozitívból negatívba fordult, a hiány 2010 óta a GDP 2%-a körül alakul. A GDP csökkenése 2008 végétől 2009 közepéig tartott, így 2009 egészében 0,3%-ot tett ki.

A munkanélküliségi ráta 2009-ben 8% fölé ugrott, de már a következő évben visszatért a korábbi csökkenő pályára. A reál 2008 júliusától 5 hónap alatt közel 66%-ot veszített értékéből, majd visszakorrigált, és 2011 augusztusában még erősebb is volt, mint a válság előtt. A brazil kormány gyors és tabuktól nem korlátozott irányítási képességét példázza a „Tobin-adó”-jellegű adó könnyed használata: 2008 októberében, a hitelpiacok befagyása idején megszüntették azt a 1,5%-os adót, ami addig a fix kamatozású, reálban denominált brazil értékpapírok külföldi vásárlását sújtotta. Amikor azonban 2009 folyamán a reál felértékelődése, illetve az erre irányuló spekulációs mozgás megindult, 2009 októberében ugyanilyen, de már 2%-os adót vetettek ki (MercoPress 2009), sikerrel fékezve az exportra is káros túlértékelődést.

A kormány belföldről, Reál-kötvények kibocsátásával képes finanszírozni magát. A közszektor teljes bruttó adóssága a válság óta némiképpen nőtt, 2012 júliusában a GDP 57,6%-át tette ki, és szinte kizárólag belföldi. A *külső* adósság mindössze a GDP 4-5%-ával ér fel. A bankok és a vállalati szféra eladósodottsága már jóval nagyobb, így az *ország teljes* külső adósságállománya 2012 júliusában 308 (a vállalatközi hitelekkel együtt 422) milliárd dollár, de még ez is csak a GDP 13%-át teszi ki, és az erre jutó teljes adósságszolgálati teher sem túl nagy (az export 18-20%-ával egyenlő).¹³ A gyors növekedésnek és a felértékelődésre hajlamos nemzeti valutának köszönhetően az ország devizatartalékai a válság után is rendületlenül szaporodtak, 2012 júliusában 376 milliárd dollárra rúgtak, ami 20 havi importra elegendő.

A költségvetési egyenleg a válság hatására ugyan romlott, de még így is a kezelhető 3% körül, sőt az alatt marad. A romlás egyik fő oka, hogy nem alkalmaztak megszorításokat, sőt kifejezetten növelték az állam gazdaságélénkítő kiadásait: 2009-ben a fejlesztési bankon keresztül 100 milliárd reál (kb. 55 milliárd USD) friss állami pénzt pumpáltak a gazdaságba hitel formájában, ami több mint háromszorosa a 2008-as hitelezési szintnek.

A monetáris politika a krízisre előbb lazítással (kamatcsökkentés), majd az ennek nyomán megugró infláció miatt szigorítással válaszolt, ami azonban az expanzív költségvetés keresletstimuláló hatásának

jóvoltából nem eredményezte a gazdaság fékezését, még a tervezettnél nagyobb (2009: 5,8%) infláció mellett sem. Az inflációra ügyelő restriktív monetáris politika és a keresletstimuláló expanziós költségvetési politika következtében az infláció fluktuál, de nem vált két számjegyűvé, sőt éves szinten 7% alatt maradt.

A bankszektor viszonylag stabil, kevés a külföldi bank az országban (a külföldi részesedés az alkotmány alapján a bankszektorban nem haladhatja meg a 20%-ot), de a válság miatt azért 100 milliárd reál (kb. 55 milliárd dollár) tőkeinjekciót kapott az államtól.

Az igazi válságkezelés azonban az addig folytatott gazdaságpolitika megerősítése volt. Növekvő beruházások folynak az állami vállalatokban, 90%-ban az energetikai iparban (Petrobrás, Electrobás). Ezenkívül a 2007-ben elindított Növekedésgyorsító Program (PAC) összegét közel 30%-kal megemelték (638 milliárd reálra), és a 2011-től induló csomagot még az elsőnél is nagyobbra tervezik (2011 és 2014 között 959 milliárd reál állami és magánberuházás együtt). A 2014 utáni négy évben pedig, már szinte kizárólag az energia területén, 632 milliárd reál összberuházásra számítanak, főleg a magántőke részéről. Az állam részesedése mindebből 10-12% (Brasil.gov.br. 2012; és MPBM 2012, 14). A fő célterületek a logisztika, energetika és a társadalmi-urbanizációs fejlesztés, hat alprogramban (Brasil.gov.br. 2012).

5. A válság és kezelése folytatódik

Mindezzel azonban a válság és hatása nem múlt el. Sem az évtizedek óta tartó fejlődési válság, sem pedig a 2008 óta tartó világgazdasági válság ütötte sebeket nem sikerült begyógyítani.

Korunk világgazdasági válságának és globális tőkerendszerének kórképét nyújtja, hogy Brazília – és vele más feltörekvő országok, így pl. Kína – növekedési kilátásai 2011-ben ismét romlani kezdtek.

Bár 2010-ben a brazil GDP már jelentős ütemben bővült (7,5%), 2011-ben a világgazdaság további gyengélkedése, valamint a pénzügyi kormányzat infláció elleni intézkedései a vártnál is nagyobb lassulást eredményeztek (2011-ben a GDP csak 2,7%-kal gyarapodott). Az időközben bevetett adókedvezmények, kamatcsökkentés, minimálbér-emelés és egyéb termelésösztönzők, sőt a hazai termelést védeni hivatott importadó-emelések hatására (Reuters 2012), valamint a „szilárd alapokra és robusztus belpiacra”¹⁴ való tekintettel 2012-ben a kormány és az elemzők is 4,5-5%-os növekedést vártak, többek között azért, mert a reál újbóli leértékelődése (2011 júliusa óta kb. 30%) kedvez az exportnak. Ám a számítások nem jöttek be. A világpiaci, különösen a mára Brazília első számú felvevőpiacának számító kínai kereslet csökkenése miatt a brazil export 2012-ben visszaesett, a GDP pedig mindössze 0,9%-kal nőtt. 2013-ra még az optimista előrejelzések sem várnak 3-4%-nál nagyobb ütemet.

A növekedést egyértelműen az állam és a háztartások fogyasztási kiadásai indukálják, ettől lehet remélni, hogy a beruházások és az ipari termelés fellendül. A fogyasztás azonban egyelőre stagnál, ami a megemelkedett lakossági hitelállománynak tudható be. Ez pedig a hitellel táplált növekedés korlátaira irányítja a figyelmet. A kormány ennek ellenére még több hitelt, a vállalatoknak még több működő tőkét ígér, alacsonyabb kamatokat, továbbá adókedvezményeket. Ez utóbbiak 2013-ban 6,5, 2016-ig 4 év alatt összesen 14,8 milliárd dollárt tesznek ki (AFP 2012).

A brazil gazdaság lassulása, illetve növekedési nehézsége megegyezik a kínai és indiai gazdaság szimptomájával (Lásd Azzarello–Putnam 2012). A centrumtőke (mindenekelőtt az eurózónából táplált) további betegeskedése a tőkeértékesülési hosszú ciklus intenzív szakaszának befulladásá, az új innovációs ciklus indulásának késlekedése miatt nincs, ami táplálja a perifériák extenzív típusú fejlődését. Mindez visszafogja a feltörekvő országok dinamizmusát, megnehezíti számukra a saját gazdasági alapok fejlesztését, amelyre éppen a kátyúba jutott fejlett országok hatásától való függetlenedés érdekében törekednek, de amely fordulat nem megy egyik pillanatról a másikra.¹⁵

A válság tehát még nem ért véget, és mindaddig nem is fog, míg a világgazdaság, annak vezető szereplői, a fejlett országok technológiát nem váltanak (mindenekelőtt biotechnológia, nanotechnológia, ezek kombinációja, környezetipar, energiatakarékos technológiák irányába), ezáltal egyrészt beindítva saját növekedésüket, másrészt felszabadítva a már lefutott technológiák piacát a fejlettség szerint utánuk következő országok termelőkapacitása számára. Ha a ma már elavult technológiákat a fejlett országokban felváltják az újakkal, akkor mind az elavult technológiák termelése, mind az ezek iránt a fejlett és fejlődő országokban még meglévő kereslet kielégítése szabaddá válik az utóbbiak számára, ahol ismét fellendülhet az extenzív típusú növekedés. A világgazdasági centrum-periféria hierarchiát azonban ez nem változtatja meg.

Jegyzetek

- ¹ A tőkeértékesülési ciklus kimerítő, szakszerű és egyben élvezetes kifejtését lásd Rozsnyai 2002, különösen 8–19.
- ² Egyszerűen fogalmazva: az egy munkásra és egységnyi bére jutó állóeszköz. (Marxi megfogalmazásban: a tőke szerves összetételének nevezzük a tőke értékösszetételét akkor, ha azt a tőke technikai összetétele határozza meg, és annak változását tükrözi. Ha tehát ugyanazt a gépsort alacsonyabb bérekkel működtetik, a tőke értékösszetétele nő, a technikai összetétele azonban változatlan. Ha azonban termelékenyebb technológia alkalmazása miatt nő meg a gépek értékének aránya az alkalmazott munkaerő költségéhez képest, akkor az értékösszetétel a technikai összetétel változása miatt nő. Az esetben beszélünk szerves összetételről, az előbbi esetben nem.)

- ³ Lásd a dependencia- és világrendszer-elmélet nagyjait, mint pl. Raúl Prebisch, Celso Furtado, Immanuel Wallerstein, Giovanni Arrighi, és a hazai szakirodalomban Farkas Péter, Szigeti Péter és mások munkásságát.
- ⁴ Ezt a jelenséget a közgazdasági szakirodalom Balassa–Samuelson-hatásként ismeri.
- ⁵ UNCTAD WIR Annex Tables Online. Web table 7. FDI inward stock as a percentage of gross domestic product, 1990–2011.
- ⁶ Reál: a brazil valuta neve.
- ⁷ A magyarázat egy statisztikai jelenség, ami Simpson-paradoxonként ismert, és lényege, hogy a súlyozott átlagolásnál a minta belső összetétele meghatározó a végeredmény szempontjából.
- ⁸ 2006 után Brazília részesedése a világ működőtőke-importjából növekedésnek indult. 2010-re Brazília lett az 5. az FDI-t fogadó országok sorában, 48,4 milliárd dollár külföldi működő tőkét vonzott (UNCTAD WIR Annex Tables Online).
- ⁹ A folyamat egész Latin-Amerikára jellemző: a társadalombiztosítási kiadások egy főre jutó értéke 1990–91 és 2007–08 között 445 dollár/főről 880 dollár/főre, GDP-hez mért aránya pedig 12,3%-ról 18,4%-ra nőtt (ECLAC 2011, 132).
- ¹⁰ Az alapvető élelmiszerek árai a bérnövekedésnél kisebb mértékben nőttek.
- ¹¹ Bár egyes latin-amerikai országokban az arány még magasabb (pl. Argentínában 108,2%, Bolíviában 80%) a többi BRICS esetében a brazilnál alacsonyabb: Kínában 63,5, Indiában 63,3, Oroszországban 46,5, Dél-Afrikában 30,5% (WB-PWC 2011. 98–100).
- ¹² 2009-re Kína vált Brazília legfőbb kereskedelmi partnerévé, 2010-ben már ide irányult a kivitel 15%-a, főleg szója, vasérc és olaj (Hoffmann 2011, 27).
- ¹³ Banco Central do Brasil online database, External Sector, Table 51, 51-A, 59.
- ¹⁴ A brazil központi bank elnökének megfogalmazása (*The Economic Times*, 2012).
- ¹⁵ Az exportorientáció versus a hazai fejlesztést igénylő belföldi termelés felfuttatásának problémáját mutatja be Kína példáján Szunomár 2012.

Hivatkozott irodalom

- Abreu, Marcelo de Paiva – Werneck, Rogério L. F. 2005: The Brazilian economy from Cardoso to Lula: An interim view. Texto Para Discussão No 504, Departamento de Economia, PUC-Rio, Brazil, Rio de Janeiro, <http://www.econ.puc-rio.br/pdf/td504.pdf>
- Akamatsu, Kaname 1962: A historical pattern of economic growth in developing countries. *Journal of Developing Economies*, 1(1):3–25, March–August
- Artner Annamária 1996: *Brazília a felzárkózás útján?* Az Ehrlich Éva által vezetett OTKA keretében készült tanulmány, második, bővített változat. Kézirat, MTA VKI, Budapest
- Azul, Rafael 2003: Brazil: Lula's first 100 days—austerity for the poor, tax cuts for the rich. WWSWS.org 22 April <http://www.wsws.org/articles/2003/apr2003/braz-a22.shtml>
- Azzarello, Samantha – Putnam, Blu 2012: BRIC Country Update: Slowing growth in the face of internal and external challenges CME Group Market Insights 25 July 2012, <http://www.cmegroup.com/education/files/ed133-market-insights-bric-2012-8-1.pdf>

- Baer, Werner – Galvão, Antonio Fialho, Jr. 2005: Tax Burden, Government Expenditures and Income Distribution in Brazil. CIBER series paper, http://www.business.illinois.edu/Working_Papers/papers/05-0129.pdf
- Banco Central do Brasil online database. Foreign sector data, Fiscal policy data July 2012 <http://www.bcb.gov.br/?ENGLISH>
- Beghin, Nathalie 2008: Notes on Inequality and Poverty in Brazil: Current Situation and Challenges. Background paper to the development of From Poverty to Power: How Active Citizens and Effective States Can Change the World, Oxfam International 2008, <http://policy-practice.oxfam.org.uk/publications/notes-on-inequality-and-poverty-in-brazil-current-situation-and-challenges-112516>
- Brasil.gov 2013: Brazil has lifted 22 million people out of extreme poverty since 2011. *Press releases*, 19 February 2013, <http://www.brasil.gov.br/para/press/press-releases/february-2013/brazil-lifts-22-million-people-out-of-extreme-poverty-since-2011>
- Brasil.gov.br. 2012: Brazil announces phase two of the Growth Acceleration Program. *Press releases*, March 29 2010, http://www.brasil.gov.br/para/press/press-releases/march/brazil-announces-phase-two-of-the-growth-acceleration-program/br_model1?set_language=en
- Burton, Guy 2010: Lula and economic development. *GlobalAffairs.es*, 18 June 2010, <http://www.globalaffairs.es/en/lula-and-economic-development/>
- Dömény Zsuzsa 2007: *Latin-Amerika balra át!?* MTA Politikai Tudományok Intézete, Műhelytanulmányok. Digitális archívum (12) 2007/2.
- ECLAC 2011: Social Panorama of Latin America • 2010 Economic Commission for Latin America and the Caribbean (ECLAC). March 2011, <http://www.cepal.org/cgi-bin/getProd.asp?xml=/publicaciones/xml/1/41801/P41801.xml&xsl=/dds/tpl-i/p9f.xsl&base=/tpl-i/top-bottom.xsl>
- Farkas Péter 2002: *A globalizáció fenyegetései. A világgazdaság és a gazdaság-elméletek zavarai.* Aula Kiadó
- Hoffmann, Daniel 2011: The impact of the financial crisis in Brazil and Germany: A comparative analysis of distinct developments. Matrícula n.º.: 110234953 Universidade Federal Do Rio De Janeiro Instituto De Economia, Sept, 2011, <http://www.ie.ufrj.br/fgr/arquivos/Financiar%20Crisis%20in%20Brazil%20and%20Germany.pdf>
- IBGE 2012: PNAD 2011: bigger growth among lowest income ranges. National Household Sample Survey 2011, http://www.ibge.gov.br/english/presidencia/noticias/noticia_visualiza.php?id_noticia=2222&id_pagina=1
- IMF 2002: IMF Approves US\$30.4 Billion Stand-By Credit for Brazil. Press Release No. 02/40 September 6, 2002 International Monetary Fund, <http://www.imf.org/external/np/sec/pr/2002/pr0240.htm>
- Kojima, Kiyoshi (2000): The “flying geese” model of Asian economic development: origin, theoretical extensions, and regional policy implications. *Journal of Asian Economics*, 11 (2000) 375– 401., <http://ejournal.narotama.ac.id/files/model%20asia.pdf>
- Lopez-Calva, Luis F. – Rocha, Sonia 2012: Exiting Belindia? Lesson From The Recent Decline In Income Inequality In Brazil. Poverty, Gender, and Equity Unit Latin America and the Caribbean, The World Bank, April 2012, http://www-wds.worldbank.org/external/default/WDSPContentServer/WDSP/IB/2012/06/25/000425970_20120625140209/Rendered/PDF/701550ESW0P1230IC00InequalityBrazil.pdf

- Marques, Rosa Maria – Mendes, Áquilas 2007: Lula and Social Policy: In the Service of Financial Capital. *Monthly Review*, Volume 58, Issue 09 (February), <http://monthlyreview.org/2007/02/01/lula-and-social-policy-in-the-service-of-financial-capital>
- MercoPress 2009: Brazil to slap tax on foreign capital inflow "to avoid speculation". *MercoPress*, October 20th 2009, <http://en.mercopress.com/2009/10/20/brazil-to-slap-tax-on-foreign-capital-inflow-to-avoid-speculation>
- MPBM 2012: Federal Budget For Everyone Brasília-DF. The Annual Budget Bill -PLOA, 2012. Ministry of Planning, Budget and Management, http://www.orcamentofederal.gov.br/orcamentos-anuais/orcamento-2012-1/ploa-2012/versao_ingles2012.pdf
- Osava, Mario 2010: Brazil: Ambitious Development Plan to Cut Inequality. *Interpress* March 8, 2010, <http://www.ipsnews.net/news.asp?idnews=50591>
- Oxford Economics 2012: Brazil. Country Economic Forecast: 25 June 2012. <http://www.oxfordeconomics.com/Free/pdfs/BRAZDB.pdf>
- Petras, James – Veltmeyer, Henry 2003: Whither Brazil? <http://petras.lahaine.org/b2-img/030321petras.pdf>
- Reuters (2012): UPDATE 2 – Brazil current account deficit widens in April, May 24, 2012, <http://www.reuters.com/article/2012/05/24/brazil-economy-external-idUSL1E8GO4QT20120524>
- Reuters Africa 2010: Brazil's Lula ends final African tour with new deals. July 8 2010, <http://af.reuters.com/article/topNews/idAFJOE6670KQ20100708?pageNumber=1&virtualBrandChannel=0>
- Ribeiro, Marcio Bruno – Teixeira, Joaquin Rodolpho 2001: An econometric analysis of private-sector investment in Brazil. *CEPAL Review*, No 74, Aug 2001, http://www.eclac.cl/publicaciones/xml/6/19906/lcg2135i_Ribeiro.pdf
- Rozsnyai Ervin 2002: *Az imperializmus korszakváltásai*. Budapest, Rozsnyai Ervin.
- Santos, Leonor Maria Pacheco et al 2011: The Brazilian experience with conditional cash transfers: A successful way to reduce inequity and to improve health. World Conference on Social Determinants of Health. Rio de Janeiro, 19-21 October, Draft Background Paper, http://www.who.int/sdhconference/resources/draft_background_paper1_brazil.pdf
- Sharma, Ruchir 2012: Bearish on Brazil. *Foreign Affairs*. May/June 2012 Volume 91, Number 3, 80–87.
- Szalai Erzsébet 2003: Magyarországi újkapitalizmus – integráció – alternatívák. *Korunk*, (Kolozsvár) 2003, No 1.
- Szalai Erzsébet 2006: *Az újkapitalizmus és ami utána jöhet. Új Mandátum*
- Szigeti Péter 2005: *Világrendszernézőben. Globális „szabadverseny” – a világkapitalizmus jelenlegi stádiuma*. Budapest, Napvilág Kiadó
- Szunomár Ágnes 2012: Gazdasági modellváltás Kínában? Befelé forduló versus exportorientált gazdaságpolitika. In Farkas Péter – Meisel Sándor – Novák Tamás (szerk.): *A változó világ gazdaság – útkeresések, tapasztalatok és kilátások. II. Európán kívüli régiók*. Budapest, MTA KRTK VKI, 48–62.
- The Economic Times* 2012: Brazil 2011 economic growth slows to 2.7 percent. (AFP) 7 Mar, 2012, <http://economictimes.indiatimes.com/news/international-business/brazil-2011-economic-growth-slows-to-2-7-percent/articleshow/12169560.cms>
- The World dataBank Online. The World Bank, <http://databank.worldbank.org/ddp/home.do?Step=3&id=4>

- TMSA 2012: Brazil's Africa exports show major growth. Trade Mark Southern Africa. <http://www.trademarksa.org/news/brazil-s-africa-exports-show-major-growth>
- TWGI s. a.: Brazil: Beyond Natural Riches. Thomas White Global Investing, <http://www.thomaswhite.com/explore-the-world/brazil.aspx>
- UNCTAD WIR Annex Tables Online. <http://archive.unctad.org/Templates/Page.asp?intlItemID=5823&lang=1>
- WB 2004: Inequality and Economic Development in Brazil. The World bank Country Study. The World Bank, Washington, D. C., http://www-wds.worldbank.org/servlet/WDSContentServer/WDSP/IB/2004/10/05/000012009_20041005095126/Rendered/PDF/301140PAPER0Inequality0Brazil.pdf
- WB 2009: Brazil Federal Public Financial Management Performance. December 2009, The World Bank, http://siteresources.worldbank.org/BRAZILEXTN/Resources/Brazil_PublicManagement_English.pdf
- WB-PWC 2011: Paying Taxes 2011. The Global Picture. The World Bank Group, PricewaterhouseCoopers International Limited, <http://www.pwc.com/gx/en/paying-taxes/pdf/paying-taxes-2011.pdf>

(A tanulmány a 104210 K jelű OTKA-projekt keretében folyó kutatás alapján készült.)

